

การศึกษาวิเคราะห์กระบวนทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร An Analytical Study of Lifestyle Controlling Paradigm in the Brahmajālasutta

¹พระธนายพงศ์ อาสนธิ์, ²พระมหายุทธนา นรเชฏฐโฐ
และ ³สุเทพ พรหมเลิศ

¹Phra Dhanayupong Asondhi, ²Phramaha Yutthana Narajettho
and ³Suthep Promlert

^{1,2,3}คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,3}Faculty Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

¹Corresponding Author's Email: offoason@gmail.com

Received: April 3, 2026; Revised: June 23, 2026; Accepted: August 14, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาองค์ประกอบเชิงกระบวนทัศน์ในพรหมชาลสูตร 2) เพื่อสังเคราะห์กรอบแนวคิดและองค์ประกอบเชิงกระบวนทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร และ 3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์กระบวนทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร ระบียบวิธีการวิจัยเป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก หนังสือ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำเสนอในรูปแบบเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1) องค์ประกอบเชิงกระบวนทัศน์ มุ่งเน้นการปรับเปลี่ยนมุมมองจากมิจฉาทิฏฐิสู่มัทธิกัตติ โดยชี้ให้เห็นว่าทิฏฐิ 62 เป็นระบบเพื่อดักจับความเห็นที่ติดอยู่ในกาลเวลาและอดีต โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่มสำคัญ คือ กลุ่มอุปพันตกับปิกวาหะและกลุ่มอุปพันตกับปิกวาหะ พรหมชาลสูตรจึงเน้นการใช้ปัญญาตามหลักปฏิจกสมุปาทเพื่อทำลายมิจฉาทิฏฐิ โดยมีศีล 3 ระดับเป็นฐานสำคัญในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง 2) การสังเคราะห์กรอบแนวคิด ทิฏฐิเป็นฐานรองรับความเชื่อซึ่งส่งผลต่อการดำเนินชีวิตทั้งในแง่บวกและแง่ลบ จิตที่ตั้งไว้ผิดเป็นมิจฉาทิฏฐิย่อมได้รับความเสียหายอย่างยิ่ง ในทางตรงกันข้ามหากมีสัมมาทิฏฐิเป็นพื้นฐานและตั้งจิตไว้ชอบ ย่อมเป็นเหตุปัจจัยให้กุศลธรรมอื่นๆ เกิดขึ้น 3) การวิเคราะห์กระบวนทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิต คือกระบวนทัศน์เชิงอิสรภาพที่ไม่ถูกครอบงำจากความเห็นผิด โดยวางศีลเป็นฐานจริยธรรมควบคู่กับการมีปัญญารู้เท่าทันปัจจุบันขณะในขั้นต้นและสัมมาทิฏฐิ นอกจากนี้ยังได้สังเคราะห์องค์ความรู้ผ่านการผสมผสานพลังหลักพุทธธรรมและจิตวิทยาเชิงปฏิบัติ โดยมีพรหมชาลสูตรเป็นแกนกลางปัญญาที่ช่วยให้รู้เท่าทันทิฏฐิและโลกยุคดิจิทัล ขับเคลื่อนผ่านการปรับฐานคิด (สัมมาทิฏฐิ) การสร้างวินัย (ศีล) และการฝึกฝนกระบวนทัศน์ใหม่ในมรรคาวินัย

คำสำคัญ: กระบวนทัศน์; การดำเนินชีวิต; พรหมชาลสูตร

Abstract

The objectives of this research article are 1) to study the conceptual paradigm elements in the Brahmajālasutta, 2) to synthesize the conceptual framework and paradigm elements governing lifestyle in the Brahmajālasutta, and 3) to analytically study the lifestyle controlling paradigm in the Brahmajālasutta. The research methodology is qualitative research conducted by studying data from the Tipitaka, textbooks, and related research documents, and presented through descriptive analysis. The research findings revealed that 1) The conceptual paradigm elements in the Brahmajālasutta focus on shifting perspectives from wrong view (Micchā-diṭṭhi) to right view (Sammā-diṭṭhi) by indicating that the 62 views are a system designed to trap views bound by time and ego, which are categorized into two major groups: Pabbantakappanikavāda and Aparantakappanikavāda. The Brahmajālasutta emphasizes the use of wisdom based on Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda) to eradicate wrong view with the three levels of morality serving as the essential foundation for a correct lifestyle. 2) The synthesis of the conceptual framework reveals that view is the foundation that supports beliefs, which affects lifestyle in both positive and negative ways. A mind that is wrongly directed as Micchā-diṭṭhi suffers immense damage. In contrast if Sammā-diṭṭhi is the foundation and the mind is rightly directed it becomes the causal factor for other wholesome qualities to arise. 3) The analysis of the lifestyle controlling paradigm is a paradigm of freedom that is not dominated by wrong views by placing Sīla as the ethical base alongside having wisdom that is mindful of the present moment in the aggregates and Sammā-diṭṭhi. Furthermore, the knowledge was synthesized through the integration of core Buddhist principles and practical psychology with the Brahmajālasutta as the intellectual core that helps in recognizing Diṭṭhi in the digital world driven through to right view (Sammā-diṭṭhi), the cultivation of discipline (Sīla), and the development of a new paradigm in Magga-bhāvanā.

Keywords: Paradigm; Lifestyle; Brahmajālasutta

บทนำ

กระบวนทัศน์ ถือเป็นกระบวนกรความคิดวิเคราะห์ วิธีคิด วิธีปฏิบัติ ตลอดจนแนวทางการดำเนินชีวิตและการพัฒนาชีวิตและสังคมที่มีร่วมกันของคนกลุ่มหนึ่งจนก่อตัวเป็นแบบแผนที่ชัดเจน โดยทำหน้าที่เป็นกรอบแนวคิดและชุดความคิดที่หล่อหลอมการตัดสินใจ การกระทำ และการรับรู้โลกของบุคคลแต่ละคนอย่างลึกซึ้ง (ชาย โพธิ์สีตา, 2550) ด้วยความสำคัญของวิธีคิดนี้ บทความวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาพรหมชาลสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ล. (ไทย); 9/104/39) ซึ่งกระบวนทัศน์ ซึ่งเป็นพระสูตรที่สะท้อนลักษณะเด่นเฉพาะของพระพุทธศาสนาเถรวาทท่ามกลางความหลากหลายทางความคิด โดยพระสังคิตกาจารย์ได้จัดไว้เป็นพระสูตรแรกในพระสุตตันตปิฎก เพื่อชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เช่น การสร้างชีวิตที่ดีงามโดยมีศีลเป็นโครงสร้างพื้นฐานและรากฐานสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคม (ปรุทม บัญศรีตัน, 2565) และในความลุ่มลึกของพรหมชาลสูตร เป็นพระสูตรที่ประมวลข่ายแห่งทฤษฎีอันครอบคลุมความเชื่อทางปรัชญาและศาสนาทั้งหมดในสมัยพุทธกาล โดยมีการจำแนกมิจฉาทิฏฐิออกเป็น 62 ประการ แบ่งเป็นส่วนที่ปรารภอดีตกาล (อุปพันตักัปปิยะ) 18 ประการ และส่วนที่ปรารภอนาคตกาล (อปันตักัปปิยะ) 44 ประการ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ล. (ไทย); 9/104/39) ซึ่งการยกเอาพระสูตรนี้มาบรรยายก่อนพระสูตรอื่นๆ เปรียบเสมือนการเปิดฉากให้เห็นโลกทัศน์และความเห็นของคนอินเดียในสมัยพุทธกาลที่แตกต่างจากพระพุทธศาสนาอย่างสิ้นเชิง โดยเฉพาะสภาพปัญหาของกลุ่มเจ้าลัทธิต่างๆ ที่ยึดติด

ในทฤษฎีของตนและหลงอยู่ในความเห็นผิด ซึ่งเปรียบเสมือนตาข่าย ที่ครอบงำจิตใจให้ตกอยู่ในวงจรแห่งความทุกข์ที่เวียนเกิดเวียนตายไม่จบสิ้น ดุจสัตว์น้ำที่ถูกแหตาข่ายครอบไว้ในหนองน้ำเล็กๆ จนยากต่อการแก้ไขเปลี่ยนแปลงหากยังไม่สามารถทำลายทฤษฎีนั้นออกไปได้ (พระกวีรญาณ (จันทน์ ชุตินธโร), 2556)

หลักการสำคัญของพรหมชาลสูตรมุ่งเน้นการวางรากฐานชีวิตด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อชี้ทางพ้นทุกข์ที่แท้จริง โดยจำแนกความเห็นผิดของลัทธิทฤษฎี 62 ประการที่ครอบงำจิตใจ โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องพรหมลิขิตซึ่งขัดกับหลักพุทธปรัชญา เนื่องจากพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับกฎแห่งกรรมและหลักเหตุปัจจัยในกระบวนการปฏิจรมุขปาธ มนุษย์จึงมีอิสระในการกำหนดชีวิตตนเองผ่านการกระทำมากกว่าการถูกดลบันดาลจากอำนาจภายนอก (ปรุทม์ บุญศรีตัน, 2565) กระบวนทัศน์ที่ถูกต้องหรือสัมมาทฤษฎี จะเป็นตัวขับเคลื่อนให้มนุษย์เกิดปัญญาที่เห็นแจ้งในความจริง ไม่หลงมกมายไปกับกระแสความเชื่อที่ปราศจากเหตุผล และถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการควบคุมพฤติกรรมทางกายและวาจาด้วยศีล พร้อมกับการจัดระเบียบความคิดด้วยปัญญาไปในคราวเดียวกัน สอดคล้องกับพุทธพจน์ที่กล่าวถึงความซับซ้อนของจิตมนุษย์ว่า มิจฉาทฤษฎีคือต้นเหตุที่ทำให้บุคคลมีกระบวนการรับรู้หรือผัสสะที่ผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริง จนนำไปสู่เวทนา ตัณหา และความทุกข์ในที่สุด (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.สี. (ไทย); 9/104/39) สะท้อนให้เห็นว่าทฤษฎีที่ฝังรากลึกและกลายเป็นบรรทัดฐานของสังคมนั้น หากไม่ได้รับการวิเคราะหฺ์และรื้อถอนด้วยวิธีแห่งปัญญา ย่อมกลายเป็นแบบแผนการดำเนินชีวิตที่หยุดนิ่งตายตัว ซึ่งยากต่อการพัฒนาศักยภาพที่แท้จริงของมนุษย์หากรากเหง้าของความเห็นผิดยังไม่ถูกแก้ไข (พระกวีรญาณ (จันทน์ ชุตินธโร), 2556)

ความสำคัญของปัญหาในการดำเนินชีวิตมักมีรากฐานมาจากทฤษฎีทั้งในเชิงบวกและเชิงลบ โดยเฉพาะมิจฉาทฤษฎีที่กลายเป็นแบบแผนทางสังคมที่ยากต่อการเปลี่ยนแปลง การศึกษาวิเคราะห์พรหมชาลสูตรในเชิงกระบวนทัศน์จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งในการมองเห็นกรอบแนวคิดเชิงโครงสร้างเพื่อควบคุมการดำเนินชีวิตทั้งในด้านกระบวนทัศน์ฐานรากที่เน้นศีล และกระบวนทัศน์ทางปัญญาที่ช่วยลดความยึดติดในลัทธิความเชื่อที่ไม่นำไปสู่การพ้นทุกข์ (ปรุทม์ บุญศรีตัน, 2565) และความสำคัญในการสร้างกระบวนทัศน์การดำเนินชีวิตแบบเป็นกลางตามหลักมรรคมิองค์ 8 เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาชีวิตด้วยปัญญาที่ไม่สุดโต่ง ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงกระบวนทัศน์ ที่พลิกชีวิตจากความหลงติดในวัฏฏะไปสู่วิถีแห่งปัญญา ทั้งนี้ในการศึกษาพรหมชาลสูตรชี้ให้เห็นโทษร้ายแรงของมิจฉาทฤษฎีที่ขยายรวดเร็วดุจไฟลามทุ่ง ซึ่งส่งผลเสียหายยิ่งกว่าสิ่งใดในโลก การดำเนินชีวิตภายใต้กรอบแคบๆ ของทฤษฎีเดิมไม่อาจนำไปสู่ความดับทุกข์ที่แท้จริงได้ จึงจำเป็นต้องมีการปลูกฝังสร้างสัมมาทฤษฎีขึ้นมาแทน เพื่อความเข้าใจในปัญหาที่แท้จริงของการดำเนินชีวิตอย่างมีปัญญา (พระกวีรญาณ (จันทน์ ชุตินธโร), 2556)

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงมีแรงจูงใจที่จะศึกษาวิเคราะห์พรหมชาลสูตรในเชิงกระบวนการทัศน์ เพื่อเป็นการวางพื้นฐานที่ถูกต้องในการดำเนินชีวิต โดยหวังว่าผลจากการวิจัยจะสร้างความรู้ความเข้าใจในองค์ประกอบเชิงกระบวนการทัศน์จากพรหมชาลสูตร เพื่อนำไปสู่การสังเคราะห์กรอบแนวคิดเชิงโครงสร้างที่ควบคุมการดำเนินชีวิตผ่านการผสมผสานพุทธธรรมและจิตวิทยาเชิงปฏิบัติในการควบคุมพฤติกรรมและแนวคิด ผู้วิจัยมีความคาดหวังเป็นอย่างยิ่งว่าบทความนี้จะเผยให้เห็นถึงกระบวนการทัศน์ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในชีวิต จากมิจฉาปฏิสัจสู่สัมมาปฏิสัจ เพื่อเป็นทางเลือกในการดำเนินชีวิตแก่ปัจเจกบุคคลและสังคม ช่วยให้เกิดปัญญาและสติรู้เท่าทันต่อการปรุงแต่งผัสสะ อันเป็นวงจรสำคัญที่จะตัดสินว่ามนุษย์จะตกอยู่ในความไม่รู้ (อวิชชา) หรือจะสามารถก้าวสู่ความรู้เท่าทันจนเป็นอิสระได้ คุณค่าและประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษานี้จึงไม่ใช่เพียงการกำจัดมิจฉาปฏิสัจที่อันตรายดุจไฟลามทุ่งเท่านั้น แต่ยังเป็นการสร้างกระบวนการทัศน์ใหม่ในมรรคาวนาที่จะช่วยให้มนุษย์มีอิสรภาพทางความคิดและดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบันได้อย่างมีความสุขและยั่งยืน

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาองค์ประกอบเชิงกระบวนการทัศน์ในพรหมชาลสูตร
2. เพื่อสังเคราะห์กรอบแนวคิดและองค์ประกอบกระบวนการทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์กระบวนการทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสารซึ่งมีวิธีดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 ด้านเนื้อหา ศึกษาข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิ คือ พรหมชาลสูตรในพระสุตตันตปิฎกพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 ข้อมูลจากอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2552 และแหล่งข้อมูลทุติยภูมิประกอบด้วย งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือและตำรา ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎี 62 รวมถึงแนวคิดทฤษฎีว่าด้วยกระบวนการทัศน์การดำเนินชีวิต

ขั้นตอนที่ 2 การจัดหมวดหมู่ข้อมูล ดำเนินการคัดเลือกเนื้อหาที่มีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย โดยนำหลักธรรมที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรมาจำแนกและจัดหมวดหมู่ตามประเด็นสำคัญ ได้แก่ กรอบแนวคิดเรื่องทฤษฎี 62, อุปาทานขันธ 5, ศีล 3 ระดับ และหลักปฏิจจสมุปบาท เพื่อนำข้อมูลที่รวบรวมได้มาวิเคราะห์สังเคราะห์อย่างเป็นระบบตามแนวทางของพุทธปรัชญา

ขั้นตอนที่ 3 การวิเคราะห์ข้อมูล ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนา และการวิเคราะห์เชิงกระบวนการทัศน์ โดยมีลำดับขั้นตอนดังนี้

1. การวิเคราะห์เชิงโครงสร้าง เพื่อทำความเข้าใจสาระสำคัญและระบบองค์ประกอบของกรอบแนวคิดเรื่องทฤษฎี

2. การวิเคราะห์เชิงกระบวนการทัศน์ เพื่ออธิบายกลไกและรูปแบบการดำเนินชีวิตของบุคคลที่ยึดถือทฤษฎี โดยเปรียบเทียบกับแนวคิดพุทธปรัชญาที่ปรากฏในพรหมชาลสูตร

3. การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ เพื่อศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างทฤษฎี อุปาทานชั้น 5 และหลักปฏิจจสมุปบาท เพื่อแสดงให้เห็นถึงผลกระทบของมิจฉาทฤษฎีและบทบาทสำคัญของสัมมาทฤษฎีในการแก้ไขกระบวนการทัศน์การดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง

ขั้นตอนที่ 4 การสังเคราะห์และนำเสนอผล นำผลการวิเคราะห์มาสังเคราะห์เป็นกรอบแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร โดยนำเสนอในลักษณะการอธิบายเชิงวิเคราะห์ที่เชื่อมโยงผลการวิจัยเข้ากับวัตถุประสงค์เพื่อนำไปสู่การอภิปรายผลในลำดับถัดไป

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า บริบทเชิงประวัติศาสตร์และรากฐานจริยธรรมผ่านกระบวนการทัศน์เรื่องศีลมูลเหตุแห่งการแสดงพรหมชาลสูตรเกิดจากความขัดแย้งทางอริยาคัยและวาทะระหว่างสุปปิยปริพาชกผู้มีมิจฉาทฤษฎีกับพรหมทัตตมาณพผู้มีสัมมาทฤษฎี ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าสัตว์โลกย่อมคบค้าสมาคมกันตามธาตุและอริยาคัย พรหมชาลสูตร หมายถึง พระสูตรแรกในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ณ พระราชอุทยานอัมพลัญญิกา มีสาระสำคัญคือการวางรากฐานการดำเนินชีวิตด้วยศีล 3 ระดับ (จุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล) และการวิพากษ์มิจฉาทฤษฎี 62 ประการ ซึ่งแบ่งเป็นกลุ่มความเห็นปรารภอดีต (ปุพพัตถกัปปิเกะ 18) และความเห็นปรารภอนาคต (อปันตกัปปิเกะ 44) เพื่อชี้ทางออกจากตาข่ายแห่งความเห็นผิดด้วยสัมมาทฤษฎีและกฎปฏิจจสมุปบาท ศีล 3 ระดับ คือ จุฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ชี้ให้เห็นว่าวัตรปฏิบัติอันสงบระงับและปราศจากเครื่องเศร้าหมอง คือ คุณลักษณะเบื้องต้นที่ปุณฺชนสามารถเข้าถึงได้ ศีลในพระสูตรนี้จึงไม่ได้เป็นเพียงข้อห้ามพฤติกรรม แต่เป็นกระบวนการทัศน์ในการควบคุมกายและวาจา เพื่อรองรับการเกิดปัญญาขั้นสูงและเป็นเครื่องคัดกรองบุคคลออกจากกามคุณและวิถิแห่งโลก โครงสร้างเชิงระบบของตาข่ายแห่งทฤษฎี 62 ผู้วิจัยพบว่าทฤษฎี 62 ประการ ถูกจัดวางโครงสร้างอย่างเป็นระบบเพื่อดักจับความเห็นที่ติดอยู่ในกาลเวลาและอดีต โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่มสำคัญ คือ 1) ปุพพัตถกัปปิเกะ (18 ทฤษฎี) เป็นกระบวนการทัศน์ที่พยายามอธิบายต้นกำเนิดของโลกและอดีตผ่านอดีตกาล เช่น การเห็นว่าโลกเที่ยง (สัสสตะ) หรือการคาดคะเนว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นเองโดยไร้เหตุปัจจัย 2) อปันตกัปปิเกะ (44 ทฤษฎี) เป็นกระบวนการทัศน์ที่มุ่งเน้นสถานะในอนาคตหลังการตาย เช่น การเห็นว่าตายแล้วสูญ (อุจเฉทะ) หรือการบัญญัติเรื่องนิพพานที่ยังเจือด้วยกามคุณในปัจจุบัน

โครงสร้างเหล่านี้เปรียบเสมือนตาข่ายที่คลุมโลกไว้ไม่ให้หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้นแม้จะฝึกจิตจนเกิดญาณทัสสนะบางส่วน แต่เมื่อขาดหลักสัมมาทฤษฎี จึงนำประสบการณ์นั้นมาตีความเข้าใจผิด ทำให้กลายเป็นมิจฉาทฤษฎีที่ละเอียดอ่อนและอันตรายยิ่ง กระบวนการทัศน์ปฏิจจสมุปบาท กลไกชี้ขาดการเกิดดับของมิจฉาทฤษฎี สาระสำคัญที่ลึกซึ้งที่สุดคือการเผยให้เห็นว่าทฤษฎีทั้งหมดไม่ได้เกิดขึ้นมาลอยๆ แต่ทำงานผ่านกระบวนการผัสสะ เมื่ออายตนะภายในกระทบอายตนะภายนอกแล้วเกิดเวทนา หากบุคคลนั้นมีได้เรียนรู้ (อัสสุตวา) และขาดสติกำกับที่ผัสสะ จิตจะไหลไปตามความพอใจหรือไม่พอใจ

(เวทนา) ก่อให้เกิดตัณหาและอุปาทานในทิวฏฐิของตน (ทิวฏฐูปาทาน) นำไปสู่การวนเวียนในภพชาติที่นุ่งนังเหมือนบมด้ายของช่างทอ ในทางกลับกัน ผู้วิจัยพบว่ากระบวนทัศน์นี้ยังเสนอทางออกผ่านการรู้เท่าทันผัสสะหรือกระบวนทัศน์สักว่าเห็น ซึ่งเป็นการตัดวงจรปฏิจจสมุปบาทที่จุดเวทนาไม่ให้ไหลไปสู่ตัณหา (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป.) การหยุดวงจรแห่งทุกข์ที่จุดผัสสะ โดยใช้สติเข้าไปควบคุมในการใช้ชีวิตประจำวัน เมื่ออายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) กระพบกับอายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์) ให้หยุดอยู่เพียงแค่การรับรู้ตามจริง เช่น สักว่าเห็น สักว่าได้ยิน โดยไม่ปล่อยให้ปรุงแต่งไปเป็นความชอบหรือไม่ชอบ ซึ่งเป็นการตัดวงจรไม่ให้เกิดกิเลสตัณหาและความทุกข์ตามมา (พุทธทาสภิกขุ, 2549) การเข้าถึงความจริงตามหลักเหตุปัจจัย (อิทัปปัจจยตา) จึงเป็นอุบายเครื่องสลัดออก

วัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า กรอบแนวคิดและกระบวนทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร ผู้วิจัยสรุปโดยแบ่งเป็นโครงสร้างเชิงทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ประเด็นสำคัญ 3 ประการ คือ

1. นิยามและอิทธิพลของกระบวนทัศน์ต่อพฤติกรรมมนุษย์ พื้นฐานสำคัญของการดำเนินชีวิตเริ่มที่กระบวนทัศน์ ซึ่งหมายถึง กรอบความคิดหรือแนวร่วมของความคิด ค่านิยมและพื้นฐานความเชื่อที่กลุ่มชนหรือสังคมหนึ่งๆ ยึดถือร่วมกัน เพื่อใช้เป็นบรรทัดฐานในการมองโลกและปรากฏการณ์ต่างๆ (ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2556) ในพรหมชาลสูตรระบุว่า หากบุคคลยึดถือกระบวนทัศน์ที่ผิด (มิจฉาทิวฏฐิ) ชีวิตย่อมถูกกักขังอยู่ในตาข่ายแห่งทิวฏฐิที่ครอบงำปัญญาด้วยความเชื่อเรื่องอดีตตัวตนทั้งในอดีตและอนาคต เปรียบเสมือนปลาที่ติดอยู่ในแหตาข่ายของชาวประมง โดยเฉพาะความพยายามอธิบายสภาวะของโลกและชีวิตในมิติอดีตและอนาคตอย่างผิดพลาด ซึ่งส่งผลให้บุคคลตกอยู่ในวงจรแห่งความทุกข์ที่ซ้ำซากเพราะขาดสติในการรับรู้ ทิวฏฐิเปรียบเหมือนเข็มทิศที่กำหนดทิศทางของจริยธรรม หากเข็มทิศผิดพลาดการดำเนินชีวิตย่อมหลงทาง ในบริบทของการดำเนินชีวิตตามแนวทางพระพุทธศาสนา ชี้ให้เห็นว่าทิวฏฐิไม่ได้เป็นเพียงความเห็นแต่เป็นตัวกำหนดทิศทางของชีวิต เป็นตัวกำหนดท่าทีของมนุษย์ต่อโลกและชีวิต สัมมาทิวฏฐิเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดในมรรคมงคล 8 (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อภ.วิ. (ไทย); 35/486-490/371-373) เพราะทำหน้าที่เป็นตัวชี้นำ หากบุคคลมีทิวฏฐิที่ผิด (มิจฉาทิวฏฐิ) แม้จะมีความพยายามมากเพียงใดหรือมีสมาธิที่ตั้งมั่นเพียงใด ก็จะกลายเป็นการพยายามในทางที่ผิดและนำไปสู่จุดหมายที่ผิดพลาด เปรียบเสมือนคนเดินทางที่ถือเข็มทิศที่เสีย ยิ่งเดินเร็วเท่าใดก็ยิ่งออกห่างจากจุดหมายที่ถูกต้องมากเท่านั้น ในพรหมชาลสูตร ทิวฏฐิ คือรากฐานของพฤติกรรมทั้งหมด ถ้ามโนในใจทำให้ทิวฏฐิเบี่ยงเบนไปจากความจริง ชีวิตจะตกอยู่ในกระแสของตัณหาและอุปาทานทันที การดำเนินชีวิตโดยไม่มีสัมมาทิวฏฐิที่ถูกต้องก็เหมือนกับการพายเรือในอ่างที่วนเวียนอยู่ในตาข่ายแห่งความยึดมั่นถือมั่น ไม่สามารถก้าวข้ามผัสสะและเวทนาไปสู่ความหลุดพ้นได้

2. การจำแนกสภาวะชีวิตด้วยกระบวนทัศน์ชั้น 5 (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: อภ.วิ. (ไทย); 35/1/1) เพื่อรื้อถอนความเข้าใจผิดเรื่องตัวตนที่เที่ยงแท้ พระพุทธศาสนาใช้กระบวนทัศน์เรื่องชั้น 5 เป็นเครื่องมือในการแยกแยะสิ่งที่หลงยึดว่าเป็นตัวตนออกเป็นกระบวนกรของรูปธรรมและนามธรรมที่ทำงานสัมพันธ์กัน ชีวิตคือการประชุมกันของรูป (มหาภูตรูปและอุปาทายรูป) และนาม (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ซึ่งเป็นสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นหาสาระมิได้ (สังขตธรรม) มหาภูตรูป คือ รูปที่เป็น

ใหญ่และปรากฏชัดเจน อันประกอบขึ้นมาจากธาตุ 4 (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ม.ม. (ไทย); 12/300-305/329-336) ดำรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) อุปาทายรูปเป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด (วรรณสิทธิ์ ไททยะเสวี, 2549) โดยพระพุทธรูปทรงเครื่องเปรียบเทียบกับความว่างเปล่าของขันธ 5 ดุจฟองน้ำที่กลวงเปล่าเป็นที่อาศัยของหมู่หนอนหรือพยับแดดที่ลลอกจากเปรียบดังสัญญาที่ลวงหลอก เพื่อชี้ให้เห็นถึงสภาวะสัญญาว่าหาสาระแก่นสารที่เที่ยงแท้มิได้ มองเห็นขันธ 5 โดยความเป็นอนัตตา คือ การถอนความยึดมั่นในสมมติบัญญัติที่ลลวงลวงจิตใจมนุษย์มานานแสนนาน ขันธในอดีตคือสิ่งที่ดับไปแล้ว อนาคตคือสิ่งที่ยังไม่มีเกิด ส่วนปัจจุบันคือกระแสที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย (อิทัปปัจจยตา) (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ม.ม. (ไทย); 12/396-406/427-441) เกิดขึ้นเพียงชั่วคราว การเข้าใจความเกิด-ดับเช่นนี้เป็นกุญแจสำคัญในการรื้อถอนมิจฉาทิฐิที่มักหลงยึดว่าอัตตาคงอยู่ตลอดไปหรือจะสูญสลายหายไปในอนาคต การกำหนดรู้นาม-รูปในปัจจุบันขณะเป็นทางเดียวที่จะทำให้เห็นความจริงของไตรลักษณ์และหลุดพ้นจากตาข่ายแห่งทิฐิทั้งปวง

3. สัมมาทิฐิเพิ่มทิศและการปรับเปลี่ยนทางจริยธรรม สัมมาทิฐิทำหน้าที่เป็นสารถีและหัวหน้าในการจัดระเบียบองค์ธรรมอื่นๆ ให้เข้าสู่ทิศทางที่ถูกต้อง เพื่อให้มุ่งตรงสู่พระนิพพาน การสร้างกระบวนการทัศน์ใหม่ต้องเริ่มจากพื้นฐานไปสู่ความลุ่มลึก โดยการพัฒนาปัญญา 2 ระดับ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ม.ม. (ไทย); 14/136-143/174-182) คือ 1) โลภียสัมมาทิฐิ ความเห็นถูกในระดับภฏแห่งกรรม (กัมมัสสกตาปัญญา) ซึ่งเป็นฐานสำคัญทางศีลธรรม ทำให้มนุษย์รู้จักรับผิดชอบต่อการกระทำของตน 2) โลกุตตรสัมมาทิฐิ ความเข้าใจแจ้งในอริยสัจ 4 เพื่อถอนรากเหง้าอวิชชาและอุปาทานในทิฐิ 62 สัมมาทิฐิเป็นตัวกำหนดท่าทีต่อการแก้ปัญหาชีวิต หากทัศนคติเบื้องต้นผิดการปฏิบัติในขั้นศีลและสมาธิย่อมกลายเป็นเครื่องมือของตัณหาและมานะไปเสียสิ้น ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ การเปลี่ยนผ่านกระบวนการทัศน์จากมิจฉาไปสู่สัมมา จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยประสาน 2 ประการ คือ 1) พรโตโฆสะ (ปัจจัยภายนอก) การรับฟังข้อมูลที่ถูกต้องจากกัลยาณมิตรหรือแหล่งความรู้ที่เชื่อถือได้ 2) โยนิโสมนสิการ (ปัจจัยภายใน) (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ม.ม. (ไทย); 12/452/491) การรู้จักคิดวิเคราะห์ สืบค้นถึงต้นเหตุและปัจจัยอย่างแยบคาย เป็นการสร้างระบบการคิดที่ถูกต้อง เพื่อมิให้จิตไหลไปตามกระแสความยินดียินร้ายในขณะที่เกิดผัสสะ สัมมาทิฐิเป็นดังดวงตา หากดวงตามองไม่เห็นทางหรือมองเห็นภาพบิดเบือนไปจากความเป็นจริง เช่น เห็นขันธ 5 เป็นตัวตน ก็จะนำไปสู่ตาข่ายแห่งทิฐิที่กักขังมนุษย์ไว้ในความทุกข์ไม่สิ้นสุด ดังนั้นงานหลักของการปฏิบัติคือการปรับจูนสัมมาทิฐิให้เห็นแจ้งในกระบวนการเกิด-ดับของรูปนามในปัจจุบันขณะนั่นเอง การปฏิบัติ คือ การมีสติรู้เท่าทันการรับรู้ผ่านผัสสะอายตนะ ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายกระบวนการรับรู้ว่าการรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบ 3 อย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ วิญญาณ เรียกว่า ผัสสะ คือ การรับรู้ตนเอง ในการรับรู้ส่วนประกอบที่สำคัญคือเวทนา โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกอะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิตควรหลีกเลี่ยง อะไรเกื้อกูลแก่ชีวิตควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไปสามารถสร้างความรู้ ความเข้าใจที่ครบถ้วนบริบูรณ์เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2564) เป็นจุดเชื่อมต่อที่สำคัญระหว่างกุศลและอกุศล เมื่ออายตนะ

ภายในกระทบอารมณ์ภายนอกจนเกิดเวทนา หากบุคคลเข้าไปยึดหน่วงให้เกิดตัณหา ย่อมนำไปสู่มิจฉาทิฏฐิ แต่หากรู้เท่าทันความจริงในปัจจุบันขณะจะสามารถหยุดการปรุงแต่งและสลัดทิ้งมิจฉาทิฏฐิได้ การสังเคราะห์ ในกระบวนการทัศนคติการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามพรหมชาลสูตร เริ่มต้นจากการมีศีล (จุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล) เพื่อเป็นฐานการควบคุมผัสสะและขัดเกลากุศลหยาบ เมื่อศีลบริสุทธิย่อมนำไปสู่ความสงบทางใจและการเกิด ปัญญาเห็นความจริงของรูป-นาม ที่เกิดดับตามกฎไตรลักษณ์ การไม่โกรธเมื่อถูกนินทา ไม่ดีใจเมื่อถูกสรรเสริญ คือ สภาวะของผู้ที่รู้เท่าทันผัสสะ การดำเนินชีวิตด้วยสติที่ตั้งมั่นและเป็นกลางในปัจจุบัน ย่อมทำให้จิตคลาย ความยึดมั่น (วิราคะ) และเข้าถึงสัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นที่ถูกต้อง) ซึ่งเป็นการบรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ที่อิสระจากการถูกครอบงำด้วยตาข่ายแห่งทิฏฐิทั้งปวง

วัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า องค์ความรู้ที่ควบคุมและกำกับวิถีชีวิตของมนุษย์ผ่านกระบวนการทัศนคติของพรหมชาลสูตร แบ่งออกเป็น 3 มิติหลัก ดังนี้

1. วิเคราะห์กระบวนการทัศนคติด้านจริยธรรม ศีลในฐานะเครื่องมือควบคุมและพัฒนาปัญญา ผู้วิจัยพบว่า ศีลทำหน้าที่เป็นกระบวนการทัศนคติที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในระดับลึก ไม่ใช่เพียงระเบียบวินัยภายนอกแต่เป็น กลไกการปรับจูนระบบการรับรู้ ศีล 3 ระดับ จุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.สี. (ไทย); 9/7-25/3-9) ในพรหมชาลสูตรมิใช่เพียงกฎข้อห้ามแต่เป็นกระบวนการเชิงโครงสร้าง ที่ส่งผลต่อสังคมและสติปัญญา ศีลทำหน้าที่จัดระเบียบกาย วาจา เพื่อลดความวุ่นวายในสังคมและ สร้างสภาวะปกติให้แก่จิต ผู้ที่มีศีย่อมมีการสำรวมอินทรีย์ ทำให้การรับรู้ผ่านตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ถูก ครอบงำด้วยตัณหาและทิฏฐิ เป็นรากฐานสำคัญสู่สัมมาทิฏฐิ ศีลระดับมัชฌิมศีลและมหาศีลในพระสูตรนี้ ชี้ให้เห็นถึงการละเว้นจากการเลี้ยวซีกที่ผิด และการแสวงหาลาภยศที่เกินพอดี ซึ่งเป็นการสร้างสัมมาอาชีวะ เพื่อไม่ให้มนุษย์ตกเป็นทาสของตัณหาในเชิงโครงสร้างสังคมและศีลในพรหมชาลสูตรทำหน้าที่เป็นเครื่องกรอง ข้อมูล ก่อนจะเข้าสู่กระบวนการปรุงแต่งของจิต เมื่อผู้ปฏิบัติมีศีลและการสำรวมอินทรีย์ จะสามารถรับผัสสะ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้อย่างมีสติ ข้อมูลที่ส่งเข้าสู่การคิด จึงเป็นข้อมูลตามความเป็นจริง ทำให้ปัญญา เห็นการเกิด-ดับของขันธ์ 5 ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยไม่มีอคติจากกิเลสมาบดบัง

2. วิเคราะห์กระบวนการทัศนคติด้านทิฏฐิ กับดักกาลเวลาการยึดติดในอดีตและอนาคต พบว่า มิจฉาทิฏฐิ 62 ประการในพรหมชาลสูตร ถูกจัดแบ่งตามเงื่อนไขของกาลเวลา คือ ปุพพัตถกัปปิเก (ความเห็นปรารถนาส่วนอดีต 18) และอปันตกัปปิเก (ความเห็นปรารถนาส่วนอนาคต 44) สัสสวาทะและอุจเฉทวาทะ คือ กระบวนทัศน์ที่ สุดโต่งระหว่างความเห็นที่เที่ยงแท้กับขาดสูญ ซึ่งล้วนเกิดจากอวิชชาหรือความไม่รู้เท่าทันในกระบวนการ ปฏิจจสมุปบาท ทำให้จิตไปยึดถือเอาประสบการณ์เดิมหรือการคาดคะเน มาสร้างเป็นตัวตน (อัตตา) ที่ถาวร หรือที่ดับสูญ พระพุทธพจน์ทรงอุปมาทิฏฐิ 62 ประการเสมือนข่ายตาถักของชาวประมงที่ครอบคลุมสัตว์น้ำใน หนองน้ำ ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่าตาข่ายนี้คือ กรอบทฤษฎีที่ขังมนุษย์ไว้ไม่ว่าเคลื่อนไหวไปทิศทางใด (อดีต-อนาคต) ก็ไม่พ้นไปจากความยึดมั่นในตัวตน トラบเท่าที่ยังมองโลกผ่านกระบวนการของทิฏฐิเหล่านี้ย่อมไม่มีอิสรภาพ ทางปัญญาที่แท้จริง ในกระบวนการทัศนคติพุทธศาสนา สัมมาทิฏฐิ คือ เข็มทิศที่ช่วยให้หลุดพ้นจากตาข่าย สัมมาทิฏฐิทำหน้าที่เป็นหัวหน้าของมรรคมรรค 8 และเป็นนายสารถิ์ผู้ขับชัรตคือชีวิตให้ดำเนินไปอย่างตรงทาง

โดยการรู้เท่าทันการเกิดดับของขั้น 5 ทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต สัมมาทิฐิระดับโลกุตระจะเข้าไปถอนรากถอนโคน ความเห็นว่ามีตัวตนซึ่งเป็นแกนกลางของมิจฉาทิฐิตั้งปวง

3. วิเคราะห์กระบวนการที่คนเชิงเหตุปัจจัย การรู้เท่าทันผัสสะและปฏิจสมุปบาท พบว่ากระบวนการที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตรมุ่งเน้นไปที่การวิเคราะห์วงจรแห่งความทุกข์ ผ่านหลักปฏิจ สมุปบาท ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า ความผิดพลาดของทิฐิ 62 ประการ ล้วนมีมูลเหตุมาจากความไม่รู้เท่าทันในผัสสะ พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า สมณพราหมณ์ที่มีความเห็นผิดล้วนถูกผัสสะกระทบแล้วเกิดเวทนา ความสวையอารมณ์เมื่อไม่รู้เท่าทันจึงเกิดต้นเหตุความทะยานอยากและปรุงแต่งเป็นทิฐิยึดมั่น หากบุคคลมีสติสัมปชัญญะรู้เท่าทันจุดกระทบและหยุดกระบวนการไว้เพียงแค่นี้ก็เห็น ได้ยินก็สักว่าได้ยิน จิตไม่ไหลไปสู่การปรุงแต่งที่เป็นกิเลส กระบวนการที่คนเชิงเหตุปัจจัยช่วยปรับวิถีคิดของมนุษย์ให้ตั้งอยู่บนกฎของธรรมชาติ หลักการอิงอาศัยกัน การเข้าใจว่าเมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี (อิทัปปัจจยตา) ช่วยถอนความเห็นผิดกลุ่ม อธิจสมุปบันนวาทะ เห็นว่าโลกเกิดขึ้นเองโดยบังเอิญ และความเชื่อเรื่องการดลบันดาลจากเทวเทพ มนุษย์ที่เข้าถึงกระบวนการนี้ จะเลิกอ่อนวอนร้องขอ แต่จะมุ่งเน้นที่การสร้างเหตุและดับเหตุเพื่อแก้ปัญหาชีวิตตามความเป็นจริง สติปัญฐานเป็นเครื่องมือการฝึกสติรู้เท่าทันกายใจและอารมณ์ (เวทนา) ในปัจจุบันขณะ คือ การนำกระบวนการปฏิจสมุปบาทมาใช้อย่างเป็นรูปธรรม เมื่อคนทำงานรู้เท่าทันความโกรธหรือความเครียด (เวทนา) ที่เกิดจากคำวิจารณ์ (ผัสสะ) และไม่ปล่อยใจไปปรุงแต่งเป็นความอาฆาตหรือความแค้น (ต้นเหตุอุปาทาน) จะทำให้เกิดภูมิคุ้มกันทางใจที่แข็งแกร่ง ดังนั้นกระบวนการที่คนเชิงเหตุปัจจัยในพรหมชาลสูตรจึงเป็นกลไกแห่งอิสรภาพที่เปลี่ยนจากชีวิตที่ถูกกล่อมด้วยโชติรวนแห่งปฏิจสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ มาเป็นการดำเนินชีวิตในทางปฏิจสมุปบาทฝ่ายดับทุกข์ โดยมีการรู้เท่าทันผัสสะ เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการรักษาคุณภาพของชีวิตในศตวรรษที่ 21

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยสามารถนำมาอภิปรายผลตามลำดับวัตถุประสงค์การวิจัยได้ดังนี้

1. การอภิปรายผลในวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า จุดพลิกผันสำคัญในการเปลี่ยนวิถีชีวิตมนุษย์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับอำนาจดลบันดาลภายนอก แต่ขึ้นอยู่กับกระบวนการปรับเปลี่ยนระบบคิดจากมิจฉาทิฐิสู่สัมมาทิฐิ สอดคล้องกับแนวคิดของ พระกวีรญาณ (จันทน์ ชุตินธโร) ที่อธิบายว่า พรหมชาลสูตรเป็นพระสูตรแรกที่แสดงให้เห็นโลกทัศน์และมิจฉาทิฐิ 62 ประการ ที่เปรียบเสมือนตาข่ายครอบงำจิตใจมนุษย์ และการเปลี่ยนกระบวนการที่คนสู่สัมมาทิฐิโดยมีศีลเป็นฐาน จะช่วยให้มนุษย์เลิกพึ่งพาอำนาจภายนอก หันมาพึ่งตนเองตามกฎแห่งกรรมและปฏิจสมุปบาท ซึ่งเป็นอิสระทางปัญญา อีกทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดของ ปฐม บัญศรีตัน ที่จำแนกความเห็นผิดเรื่องพรหมลิขิตซึ่งขัดกับหลักพุทธปรัชญา โดยเน้นย้ำว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับกฎแห่งกรรมและหลักเหตุปัจจัย มนุษย์จึงมีอิสระในการกำหนดชีวิตตนเองผ่านการกระทำมากกว่าการถูกดลบันดาลจากอำนาจภายนอก ชี้ให้เห็นว่ามิจฉาทิฐิ 62 ประการไม่ใช่เรื่องของเจ้าลัทธิในอดีต แต่ยังคงเป็นโครงสร้างทางความคิดที่ส่งผลต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของคนในสังคมปัจจุบันอย่างเด่นชัด การเปลี่ยนกระบวนการ

ทัศน์ตามแนวทางในพระสูตรจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการแก้ปัญหาและทำลายข่ายแห่งความทุกข์ของคนในสังคมร่วมสมัยได้อย่างแท้จริง

2. การอภิปรายผลในวัตรอุประสงค์ที่ 2 พบว่า จุดเปลี่ยนสำคัญในการก้าวข้ามความไม่รู้ (อวิชชา) ไปสู่การเกิดปัญญาของมนุษย์มีจุดตัดสินใจสำคัญอยู่ที่การควบคุมผัสสะผ่านอายตนะ ซึ่งเป็นปรากฏการณ์แรกของวงจรปฏิจจนุปบาท การมีสติเท่าทันผัสสะจึงเป็นกลไกสำคัญเพื่อมิให้เวทนาปรุงแต่งกลายเป็นตัณหาและอุปาทาน สอดคล้องกับแนวคิดของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ที่อธิบายไว้ว่า การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบ 3 อย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ วิญญาณ เรียกว่า ผัสสะ โดยมีเวทนาทำหน้าที่ชี้บอกความหมายต่อชีวิตว่าสิ่งใดเกื้อกูลหรือเป็นอันตราย แต่ถ้าไม่มีสติกำกับ ตัณหาจะเข้ามาจับช่วงต่อทันที สะท้อนให้เห็นว่าในวิถีการดำเนินชีวิตจริงของมนุษย์ หากขาดสติเข้ามายับยั้งหรือกำกับกระบวนการรับรู้ตั้งแต่ต้น เวทนาที่เกิดขึ้นย่อมกลายเป็นตัวเร่งปฏิกิริยาให้เกิดตัณหาและทิฏฐุปาทานอย่างรวดเร็ว ผลการวิจัยจึงตอกย้ำให้เห็นความจำเป็นเด่นชัดในการฝึกทักษะการรู้เท่าทันแบบสักกาทิ เพื่อตัดวงจรการปรุงแต่งนี้ด้วยตนเอง ซึ่งเป็นข้อค้นพบที่ช่วยอธิบายกลไกการทำงานของจิตในระดับปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรม

3. การอภิปรายผลในวัตรอุประสงค์ที่ 3 พบว่า กระบวนทัศน์ในพรหมชาลสูตรเป็นโครงสร้างเชิงบูรณาการที่ผสานพลังระหว่างศีล 3 ระดับ (จุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล) ในฐานะตัวควบคุมพฤติกรรม เข้ากับสัมมาทิฐิในฐานะตัวควบคุมระบบความคิด เพื่อเป็นรากฐานสำคัญในการขับเคลื่อนชีวิตด้วยปัญญาตามหลักปฏิจจนุปบาท สอดคล้องกับแนวคิดของ ชาย โพธิสิดา ที่อธิบายว่า กระบวนทัศน์คือกระบวนการคิดวิเคราะห์ วิชิต วิถีปฏิบัติ และแนวทางการดำเนินชีวิตร่วมกันของกลุ่มหนึ่งจนเกิดเป็นแบบแผนชัดเจน โดยทำหน้าที่เป็นกรอบแนวคิดที่หล่อหลอมการตัดสินใจ การกระทำ และการรับรู้โลกของบุคคลอย่างลึกซึ้ง ดังนั้น เมื่อกระบวนทัศน์พื้นฐานเปลี่ยนสู่สัมมาทิฐิ พฤติกรรมทางสังคมย่อมเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่สร้างสรรค์และเกื้อกูลกันมากขึ้น ซึ่งผลการวิจัยครั้งนี้ได้ชี้ให้เห็นเพิ่มเติมว่า การวางรากฐานชีวิตในพรหมชาลสูตรเพื่อสร้างภูมิคุ้มกันทางปัญญาให้แก่ปัจเจกและสังคมในวงกว้าง นำไปสู่การยกระดับจากการดำเนินชีวิตที่ถูกขับเคลื่อนด้วยตัณหาและมานะ มาเป็นการดำเนินชีวิตบนฐานของความรับผิดชอบร่วมกันผ่านหลักปฏิจจนุปบาท ซึ่งเป็นคำตอบสำคัญในการสร้างสังคมที่สงบเย็นและเป็นอิสระจากข่ายแห่งทิฐิอย่างแท้จริง

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาวิเคราะห์โครงสร้างระบบในพรหมชาลสูตร ผู้วิจัยได้สังเคราะห์องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับกระบวนทัศน์องค์รวมสามมิติที่ควบคุมการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธปรัชญา ซึ่งสามารถประมวลเป็นภาพรวมที่สอดคล้องกับวัตรอุประสงค์การวิจัย และแสดงให้เห็นถึงกลไกอันเป็นระบบในการกำกับพฤติกรรมและการรู้เท่าทันโลกของมนุษย์ ในทางพุทธจิตวิทยาเหตุผลของภาวะซึมเศร้าและความเครียดในยุคปัจจุบัน มีปฐมเหตุมาจากกัณฑ์ทางความคิดและการยึดมั่นในตัวตนที่ผิดพลาด ซึ่งสอดคล้องอย่างมีนัยสำคัญกับตาข่ายแห่งทิฐิในพรหมชาลสูตร โดยความเครียดจากการทำงานเกิดจากสัสสตทิฐิ ความคาดหวังว่าสถานภาพและความสำเร็จต้องไม่เปลี่ยนแปลงต้องเที่ยง และภาวะซึมเศร้าเกิดจากอุจเฉททิฐิ ความรู้สึกหมดไฟและมองว่าตนเอง

ล้มเหลวอย่างไร้ค่า เมื่อมนุษย์รับผัสสะจากสื่อและสังคมออนไลน์แล้วเกิดความยึดมั่น ทิฏฐุปาทานจะขับเคลื่อนระบบปฏิเสธสมุปปาทสายเกิดทุกข์ทันที พรหมชาลสูตรจึงทำหน้าที่เป็นเครื่องมือรื้อถอนโครงสร้างความคิดที่ผิดพลาด โดยใช้สัมมาทิฏฐิ ศีล และปฏิเสธสมุปปาทมาตัดวงจรผัสสะ และเวทนามิให้ปรุงแต่งเป็นความทุกข์ใจ นำไปสู่การสังเคราะห์โมเดลการบำบัดด้วยมรรคาวานาในภาคปฏิบัติ มีรายละเอียดแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ดังต่อไปนี้

ส่วนที่ 1 ภาพรวมองค์ความรู้ใหม่ กระบวนทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร ผู้วิจัยพบว่า กระบวนทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตที่ปรากฏในพรหมชาลสูตร แท้จริงแล้วทำงานเป็นโครงสร้างองค์รวมสามมิติที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันและขับเคลื่อนกันตามหลักเหตุปัจจัย ไม่ใช่เพียงแค่ข้อห้ามหรือทฤษฎีอภิปรายที่แยกส่วนกัน โดยมีรายละเอียด 3 ระดับ ดังนี้

1. กระบวนทัศน์ฐานรากด้านพฤติกรรม ควบคุมและกำกับโดย ศีล 3 ระดับ (จุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล) ทำหน้าที่จัดระเบียบวิถีชีวิตทางกายและวาจา มิใช่เพียงแค่นิระขี้นระดับปัจเจกเพื่อความสงบระงับส่วนตนเท่านั้น แต่เป็นกระบวนทัศน์เชิงโครงสร้างสังคมที่ตัดวงจรการแสวงหาลาภยศและการเลี้ยงชีพที่ผิด ศีลในระดับนี้ทำหน้าที่เป็นเครื่องคัดกรองข้อมูลและอินทรีย์สังวร ป้องกันไม่ให้กุศลธรรมหายาๆ เข้ามาบดบังหรือบิดเบือนการรับรู้

2. กระบวนทัศน์ด้านโครงสร้างระบบความเห็น เป็นการเผชิญหน้าและรื้อถอนตาข่ายแห่งทิฏฐิ 62 ประการ ผู้วิจัยพบว่า ทิฏฐิ 62 ประการถูกจัดวางไว้อย่างเป็นระบบภายใต้เงื่อนไขของกาลเวลา (อดีต-ปฐพัตต-กับปิยะ 18 และ อนาคต-อปันตกับปิยะ 44) ซึ่งเป็นกับดักทางความคิดที่ขังมนุษย์ไว้กับความยึดมั่นในอดีตตัวตน (สัสสวาทะและอุจเฉทวาทะ) การปรับเปลี่ยนเชิงกระบวนทัศน์นี้จำเป็นต้องอาศัยสัมมาทิฏฐิ ทั้งในระดับโลกียะและโลกุตระ เพื่อทำหน้าที่เป็นกลไกควบคุมและเข็มทิศกำกับพฤติกรรมทางจริยธรรมที่ถูกต้อง

3. กระบวนทัศน์เชิงกลไกเหตุปัจจัย กำกับโดยหลักปฏิเสธสมุปปาทและการรู้เท่าทันผัสสะ ซึ่งถือเป็นกลไกชี้ขาดการเกิด-ดับของทุกข์และทิฏฐิ องค์ความรู้ใหม่ชี้ให้เห็นว่าหัวใจสำคัญในการควบคุมวิถีชีวิตคือ ผัสสะและเวทนา เมื่อมีสิ่งเร้ามากระทบอายตนะ หากดำเนินชีวิตด้วยกระบวนทัศน์สักว่ารู้ สักว่าเห็น จะเป็นการตัดวงจรไม่ให้เวทนาไหลไปสู่ตัณหาและทิฏฐุปาทานความยึดมั่นในความเห็น เปลี่ยนชีวิตจากระบบ ปฏิเสธสมุปปาทสายเกิดทุกข์ สู่สายดับทุกข์ได้อย่างเป็นรูปธรรม

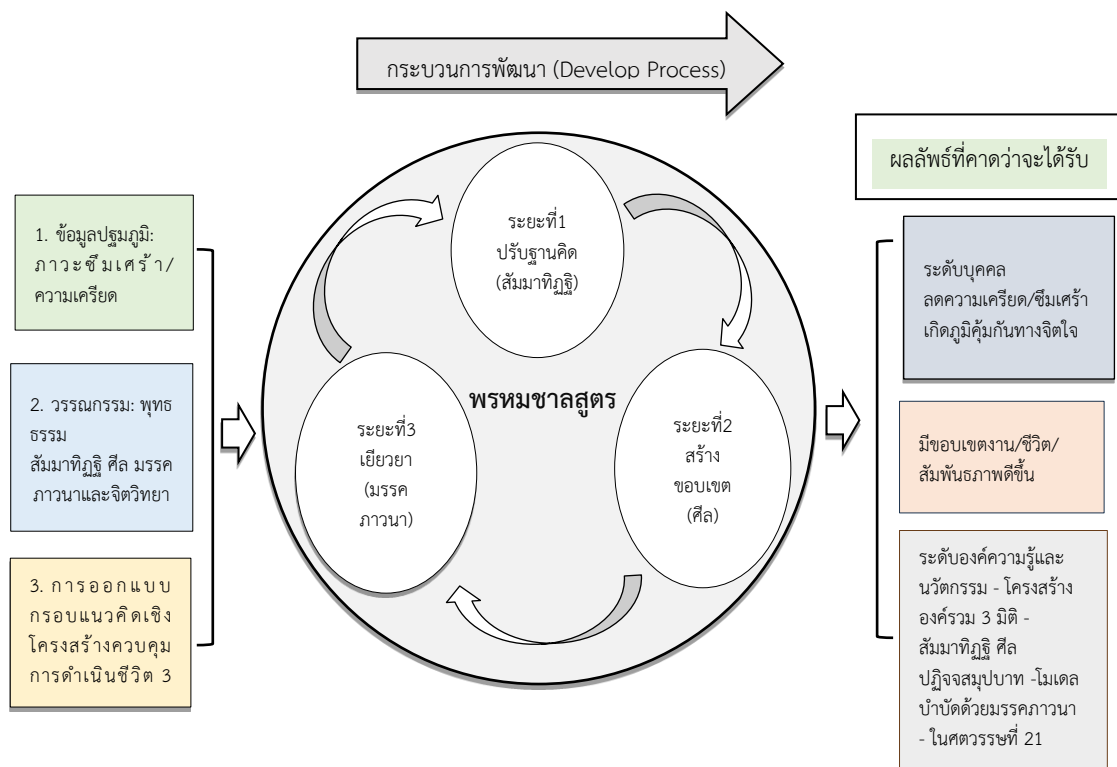
ส่วนที่ 2 การประยุกต์ใช้องค์ความรู้สู่หลักจิตวิทยาสมัยใหม่และการแก้ปัญหาวิกฤตสุขภาพจิต เมื่อนำองค์ความรู้ภาพรวมข้างต้นมาวิเคราะห์และปรับประยุกต์สู่ภาคปฏิบัติเพื่อตอบสนองต่อบริบทสังคมปัจจุบัน ผู้วิจัยได้สังเคราะห์เป็น โมเดลการบำบัดด้วยมรรคาวานาเพื่อการแก้ปัญหาภาวะซึมเศร้าและความเครียดจากการทำงานในศตวรรษที่ 21 โดยนำกลไกตามระบบทางพุทธปรัชญาไปประยุกต์ใช้ในทางจิตวิทยาภาคปฏิบัติ 3 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 ปรับฐานคิด (สัมมาทิฐิ) กลไกนี้คือการรื้อถอนกระบวนทัศน์ความเที่ยงแท้แห่งอัตตา การรื้อถอนสัสสตทิฐิที่ถูกกระตุ้นโดยค่านิยมสังคมปัจจุบัน เนื่องจากมนุษย์ในศตวรรษที่ 21 มักยึดติดในสถานภาพและความสำเร็จว่าต้องคงอยู่ตลอดไป เมื่อเกิดความผันผวนจึงนำไปสู่ความเครียดรุนแรง กลไกการทำงานโดยใช้สัมมาทิฐิระดับโลกียะเพื่อให้เห็นความเป็นอนิจจังของโลกธรรม ทำให้เกิดการยอมรับความจริงและลดแรงเสียดทานทางอารมณ์

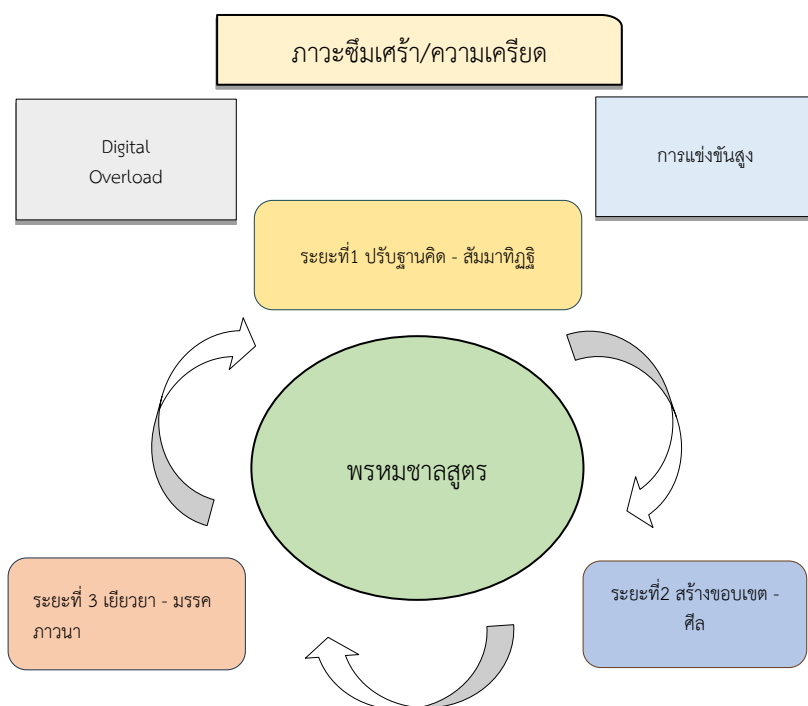
ระยะที่ 2 สร้างขอบเขต (ศีล) กลไกนี้มุ่งเน้นการจัดการกับภาวะข้อมูลล้นเกินและการเปรียบเทียบทางสังคม การป้องกันอุทธัจจกุกกุกจะในยุคที่ผัสสะถูกกระตุ้นตลอดเวลา ศีลทำหน้าที่เป็นขอบเขตเชิงจริยธรรมเพื่อคุ้มครองจิตไม่ให้ซัดส่ายไปตามกระแสสังคมที่วุ่นวาย

ระยะที่ 3 การเยยوياและทำลายข่ายแห่งทุกข์ (มรรคภาวนา) กลไกนี้เป็นขั้นสูงสุดในการบำบัดภาวะซึมเศร้าและหมดไฟจากการแบกรับตัวตน ภาวะซึมเศร้าส่วนหนึ่งเกิดจากการยึดมั่นในตัวตนที่ลุ่มเหลว การฝึกมรรคภาวนาจะช่วยให้เห็นว่าตัวตนเป็นเพียงกระบวนการที่เกิดจากเหตุปัจจัย (ปฏิจจสมุปบาท) ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริงอย่างถาวร เป็นการทำลายอัตตวาทุพาthan การฝึกสติรู้เท่าทันการปรุงแต่งของจิต (สังขาร) และเวทนา เพื่อถอนอุปาทานในขั้น 5 นำไปสู่ความปล่อยวางทางจิตใจและเกิดอิสรภาพที่แท้จริง

โมเดลการบำบัดด้วยมรรคภาวนาที่สังเคราะห์ขึ้นนี้ คือ การเปลี่ยนกระบวนทัศน์จากการเป็นผู้ถูกกักขังในตาข่ายแห่งทิฐิไปสู่การเป็นผู้ตื่นรู้ที่เท่าทันโลกดิจิทัล เป็นนวัตกรรมทางพุทธจิตวิทยาที่บูรณาการทั้งศีล สมาธิและปัญญา มาเป็นเครื่องมือเยยوياจิตใจมนุษย์ในระดับโครงสร้างปัญญาอย่างเป็นระบบและยั่งยืน

ภาพที่ 1: กรอบการพัฒนาและผลลัพธ์

ภาพที่ 2: โครงสร้างโมเดลการบำบัดด้วยมรรคภาวนาเพื่อการแก้ปัญหาภาวะซึมเศร้าและความเครียดจากการทำงานในศตวรรษที่ 21

สรุป

จากการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยและองค์ความรู้ใหม่ที่ค้นพบตามลำดับวัตถุประสงค์การวิจัยทั้ง 3 ข้อ ได้ว่า ผลการศึกษาค้นคว้าประกอบเชิงกระบวนการทัศน์ในพรหมชาลสูตรพบองค์ประกอบสำคัญ 3 ส่วนหลักที่ทำหน้าที่ร่วมกัน ได้แก่ องค์ประกอบด้านพฤติกรรมที่กำกับโดยศีล 3 ระดับ จูฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล เพื่อตัดวงจรอกุศลและการเลี้ยงชีพที่ผิด องค์ประกอบด้านทัศนะหรือความเห็นจากการเผชิญหน้ากับตาข่ายแห่งทวิภูมิ 62 ประการที่ดักขังมนุษย์ไว้ในเงื่อนไขว้ของเวลา และองค์ประกอบด้านกลไกซึ่งขับเคลื่อนด้วยหลักปฏิจจสมุปบาท โดยมีผัสสะและเวทนาเป็นจุดตัดวงจรทุกข์ ซึ่งเมื่อผู้วิจัยนำองค์ประกอบเหล่านี้มาสังเคราะห์กรอบแนวคิดและองค์ประกอบเชิงกระบวนการทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตร ได้ส่งผลให้ค้นพบ กรอบแนวคิดโครงสร้างระบบองค์รวมสามมิติ สัมมาทิฐิ ศีล ปฏิจจสมุปบาท ที่ชี้ให้เห็นว่าแก่นแท้ของการควบคุมการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธปรัชญา คือการเปลี่ยนรากฐานวิธีคิดจากมิจฉาทิฐิเข้าสู่สัมมาทิฐิอย่างเป็นระบบ โดยใช้โยนิโสมนสิการและสติรู้เท่าทันในการหยุดยั้งการปรุงแต่งของจิต ทำให้มนุษย์สามารถกำหนดทิศทางชีวิตของตนเองและสร้างภูมิคุ้มกันทางจิตใจได้บนฐานของกฎแห่งเหตุปัจจัย แทนการพึ่งพาปัจจัยภายนอก ในขั้นสุดท้ายของการศึกษาวิเคราะห์กระบวนการทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตรเพื่อนำไปปรับใช้จริง ผู้วิจัยได้นำโครงสร้างกระบวนการทัศน์นี้มาวิเคราะห์บูรณาการสู่ภาคปฏิบัติเพื่อตอบสนองต่อบริบทสังคมปัจจุบัน โดยเฉพาะการเผชิญหน้ากับวิกฤตสุขภาพจิต เช่น ภาวะความเครียดจากการ

ทำงาน ภาวะซึมเศร้า และสภาวะข้อมูลล้นเกิน ซึ่งมีมูลเหตุมาจากสัสตทิภูฏีและอุจเฉททิภูฏี โดยผลการวิเคราะห์ได้ถูกต่อยอดและแสดงผลลัพธ์ผ่าน โมเดลการบำบัดด้วยมรรคภาวนาในภาคปฏิบัติ 3 ระยะ ประกอบด้วย การปรับฐานคิด (สัมมาทิภูฏี) การสร้างขอบเขต (ศีล) และการเยียวยาทำลายข่ายแห่งทุกข์ (มรรคภาวนา) เพื่อรื้อถอนโครงสร้างความคิดที่ผิดพลาด คัมครองจิตจากสิ่งเร้า และเยียวยาจิตใจมนุษย์ในระดับโครงสร้างปัญญาอย่างเป็นระบบและยั่งยืน ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ข้อค้นพบจากการวิเคราะห์กระบวนการทัศน์ที่ควบคุมการดำเนินชีวิตในพรหมชาลสูตรนี้ จะเป็นต้นแบบสำคัญในการประยุกต์ใช้เพื่อเยียวยาสุขภาวะจิตใจ บ่มเพาะศักยภาพมนุษย์ และร่วมกันสร้างบรรทัดฐานใหม่ให้สังคมขับเคลื่อนด้วยปัญญาและเป็นอิสระจากข่ายแห่งมิจฉาทิภูฏีได้อย่างยั่งยืนสืบไป

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ควรมีการนำกระบวนการทัศน์ในพรหมชาลสูตรไปประยุกต์ใช้เชิงนโยบายและแนวปฏิบัติ 3 มิติ คือ (1) ด้านการศึกษา บูรณาการหลักโยนิโสมนสิการเข้าสู่หลักสูตรทุกระดับอย่างเป็นระบบ (2) ด้านสื่อสารมวลชน ส่งเสริมแนวทางวิภาษวาทในการถกเถียงและรู้เท่าทันข้อมูลในสังคมดิจิทัล และ (3) ด้านจริยธรรม นำศีลธรรมขั้นต้นและสัมมาทิภูฏีเป็นแกนกลางรณรงค์วิถีชีวิตแบบมัชฌิมาปฏิปทา เพื่อลดความเครียดและความเปราะบางจากการยึดติดในตัวตนเกินขอบเขต

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

สำหรับประเด็นในการวิจัยครั้งต่อไปควรทำวิจัยในประเด็นหัวข้อเกี่ยวกับ

2.1 ศึกษาการนำแนวคิดการรู้เท่าทันทิภูฏี 62 ไปแก้ปัญหาสังคมปัจจุบัน เช่น ความขัดแย้งเชิงอุดมการณ์และการติดยึดในไซเบอร์สเปซ โดยเปรียบเทียบกับแนวคิดปรัชญาหลังสมัยใหม่ เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันทางดิจิทัลและก้าวข้ามกับดักทางความคิด

2.2 ศึกษาอิทธิพลของความเห็นผิดที่มีผลต่อความเครียดและการสร้างกระบวนการสัมมาทิภูฏีในบริบทการศึกษาไทย เพื่อปรับเปลี่ยนจากการเรียนรู้ที่กดดันแข่งขันสู่ระบบที่เปี่ยมด้วยสติและแก้ไขปัญหาสุขภาพจิตในระยะยาว

2.3 ศึกษาอิทธิพลของความเชื่อและทิภูฏีที่คลาดเคลื่อนที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตและค่านิยมของคนในสังคมร่วมสมัย เพื่อสร้างต้นแบบเชิงพฤติกรรมศาสตร์ในการพัฒนาสุขภาวะทางปัญญาตามแนวพุทธปรัชญา

บรรณานุกรม

- ชาย โพธิ์สิตา. (2550). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปรุทม์ บุญศรีตัน. (2565). *พรหมชาลสูตร: ศิขารวบรวม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยเชียงใหม่: สำนักพิมพ์ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์*.
- พุทธทาสภิกขุ. (ม.ป.ป.). *ผัสสะคือสิ่งที่ต้องรู้จักและควบคุม*. กรุงเทพฯ:ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *ปฏิจกสมุปบาทจากพระโอสถ*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- พระกวีวรรณ (จำนงค์ ชูตินธโร). (2556). *คำบรรยายพรหมชาลสูตร*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2552). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- วรรณสิทธิ์ ไวยะเสวี. (2549). *พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 6 รูปสังคหวิภาคและนิพพานปรมาัตถ*. กรุงเทพฯ: หจก. ทิพย์วิสุทธิ.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2564). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. พระเมธีวชิโรดม พิมพ์เป็นธรรมทาน Printed in China.